

Nəriman Nərimanov – siyasətçi

Rəhim Əliyev

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan

E-mail: urautorna@gmail.com

Nəriman Nərimanov–150

Nəriman Nərimanov Azərbaycanca maarif hərəkatının görkəmli ideoloqu və yazıçısı, teatr və maarif təşkilatçısı idi. Tale onu rus bolşevik partiyasının Azərbaycanda müsəlmanlar üçün yaratdığı "Hümmət" təşkilatı ilə bağladı. Nəticədə N.Nərimanov İkinci Azərbaycan Respublikasının (may 1920-may 1922), Azərbaycan İnqilab Komitəsinin və Azərbaycan SSR Xalq Komissarlar sovetinin birinci sədri oldu. İkinci Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının müstəqil dövlətə aid bütün qurumları vardı: vətəndaşlığı, öz pasportu, milli pulu və bankı, milli məktəbi və universiteti, daxili və xarici işlər və Hərbi dəniz komissarlığı vardı. Amma Azərbaycanın əsil rəhbəri II Qızıl Ordunun Məxfi Şöbəsinin rəisi Pankratov idi. Bunların hamısının təşkilində N.Nərimanov yaxından iştirak etmişdi. Onun İkinci Respublikanın rəhbəri olması yaşlı maarifçi və yazıçı kadrların (Hüseyn Cavid, Haqverdiyev, N.B.Vəzirov, Salman Mümtaz və s.) sovet quruculuğuna, Mədəni inqilaba cəlb edilməsində tarixi rol oynadı. Bu, Oktyabr inqilabına qədər yaranan maarif hərəkatı, mədəni tərəqqi ilə sovet dönmənin varislik prosesini təmin etdi.

N.Nərimanov ziddiyyətli tale yaşadı. Maarifçilikdən və həkimlikdən 1918-1920-ci illərdə bolşeviklərin Azərbaycanda əsas müsəlman ideoloquluğuna qədər yol keçdi. İkinci respublikanın rəhbəri olan kimi bolşeviklərin şovinizist və sol qanadı ilə konfliktə düşdü.

Öləndən sonra rus-erməni ittifaqının tərəfdarları onun irsini o vaxtın termini ilə "milli uk-lon", sonra "nərimanovçuluq" – bolşevizmə zidd millətçilik – kimi damğaladılar. Bu, ölünün da-lınca edildi. Mənası da o idi ki, nə Moskvanı, nə də erməniləri Bakı mətbuatında tənqid etmək ol-maz. Çünki bunsuz ermənilər 1990-cı ilin dekabrında Bakıda ağalığ edə bilməzdilər. Nərima-nov Bakıda əsil müstəmləkə siyasəti aparan rus-erməni qardaşlığını faktlarla ifşa etmişdi, ona görə onun irsi qadağan edilməli idi. Hər dəfə nərimanovçuluğun ifşasında, bu şəərəfsiz kampaniyalarda Azərbaycanda vəzifə almaq istəyənlər xırda bazar zıyalıları Moskvanın sifarişləri ilə əsas rol oynadı-lar. Əsərləri və adı 1956-cı ilə kimi qadağan edildi. Müstəqillik dövründə əsas rol satqın adlandırıldı və guya torpaqların ermənilərə verilməsinin günahkarı kimi qələmə verildilər. Bu, ta-rixin təkrarı idi, çünki, müsavətlər publisistlər hələ 1919-1920-ci illərdə onu artıq Həştərxanda olanda satqın adlandırmışdılar. Və N.Nərimanov bunu 1922-ci ilin mayından Azərbaycanda vəzi-fələrinə itirəndə və sonra Moskvaya yazdığı "məxfi" qıfıllı raportlarında da fəxr ilə qeyd edirdi.

Məxfi sözü bu raportlarda böyük məna daşıyır. N.Nərimanov sona qədər bolşevik partiyası ilə münasibətlərini qırmaq istəmədi, bu münasibətlərin açıq demokratik müzakirəsinə ortaya qoy-madı. Bəzi raportlarında Moskvanı kəndli üsyanları ilə qorxutmaq istədi, Stalinin yaxınları – Ki-rov, Ordjonikidze, Mikoyan kimi adamları müstəmləkəçiləri adlandırdı, amma bolşevizmdən heç za-man əlini üzmədi. Çünki müsəlman bolşeviki və kommunisti olmaqdan çox xoşlanırdı. Nümunəvi Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası ideyasına bağlanmışdı. Sosializmə gələn müsəlmanların beynəlxalq lideri görürdü özünü.

Bəs bu gün əsil N.Nərimanovu gənc nəsil necə tanımalıdı? Necə olubsa, elə, yaxşı xidmət-ləri də, səhvləri də göstərilməlidir. Birçə, İkinci Respublikanın qurucusu olmaqla N.Nərimanov Azərbaycan tarixində həmişəlik fəxri yer tutub.

***

Maarifçilərin çoxu kimi N.Nərimanov Qorı müəllimlər seminariyasını bitirmişdi (1890). Görkəmli müəllim və maarifçilər Soltan Məcid Qənzadə və Həbib bəy Mahmudbəyovla bir qrup-

da oxumuşdu. Sonradan bir çox məqamlarda onları bir yerdə görürük. Məsələn S.M.Qənzadə N.Nərimanovun sədr olduğu Azərbaycan İnqilab Komitəsində üzv oldu.

N.Nərimanov seminariyada oxuduğu vaxtdan rus klassiklərindən tərcümələr edir və özü də bədii əsərlər, xüsusilə səhnə üçün əsərlər yazırdı. Qoqolun "Revizor" əsərini tərcümə edib həvəs-karlarla birgə tamaşaya qoymuşdu. Erməni qızı ilə müsəlman gəncin sevgisindən bəhs edən "Ba-hadır və Sona" (1896) romanını, ilk Azərbaycan faciəsi olan "Nadir şahı" (1899) qələmə aldı və bu əsərlər tamaşaya qoyularaq gənc Nərimana şöhrət qazandırdı. Erməni-müsəlman probleminə sağlam mövqə tutan Nərimanov çarizmin rəsmi mətbuatı və qurumları da himayə edirdi.

Nərimanovun taleyində iki konflikt həlledici rol oynayıb. Bakıda Əli İsgəndər Cəfərzadənin evində açdığı ucuz (simvolik ödənişlə) kitabxana və oxu zalı böyük uğur qazandı, qəzetlər onun kitabxanasını bağlamağı tələb edən donos yazdı. Bu donosun altında Şeyxülislam Axund Əbdülsə-lam Axundzadə (1995-1907) imzası var idi və iddia edirdi ki, kitabxana müsəlmanlara ziyanlı bi-liklər verir. Bundan sonra din N.Nərimanovun yaradıcılığında mühüm yer tutdu və dini təmsil edən adamlar həmişəlik mənfəi obraz oldu. Nərimanov mollaları ifşa edən ilk nəsr əsərindən biri olan "Pir" (1913) hekayəsini yazdı. O vaxt mollaların tənqid etmək asan deyildi, ona görə Nərima-novun nümunəsi "Ölülər", "Od gəlini" kimi inqilabi antidin əsərlərin yaranmasına yol açdı və ədəbi məktəb yaratdı.

Xatırladaq ki, 1911-ci ildə Bakıda 3-4 adam yarımrəsmi Müsavat partiyasını elan edəndən sonra da şeyxülislam Pişnamzadə bu partiyayı küfr elan edən fatva vermişdi. Rus hökumətinə yarınməq istəyən şeyxülislam əslində az adamın xəbəri olan faktı gənç yayıb gündəmə gətirmişdi, çünki müsəlmanların əksəri firqə nə olduğunu hələ eşitməmişdi. Amma bu, şeyxülislamlığın kimi xidmət etdiyini göstərən tarixi faktlardan biri idi.

Sonralar bolşeviklər 1917-ci ildə hakimiyyətə gələn kimi dinin dövlətdən və təhsildən ayrıl-masını müəyyən edən Dekret verəndən sonra Nərimanov bu dekretin ən fəal təbliğatçısı oldu: təb-ligət məclislərində və məqalələrində şeyxülislamlığı rus hökumətinin Məxfi idarəsinin bir qurumu adlandırdı. 1920-ci ilin avqustunda Azərbaycanda dindən ayrı ilk milli məktəb yaradan tarixi Dekreti imzaladı. Azərbaycanda da cahil islamçıların sevimli təzisi belə idi: müsəlmanlara Qura-n-dan başqa kitab və elm lazım deyil. Nərimanov hələ Qızıl Hacılı konduna müəllim təyin olunan vaxtda müsəlmanları zəhil və yazıq edən bu görüşlərlə üzlaşmışdı. Cahil müsəlmanlar uşaqlarını məktəbə vermək istəmədi və mollaların çürük arqumentlərini təkrarlardı. O vaxtdan Nərimanov anladı ki, Rus hökuməti Azərbaycanı tutan kimi mollaları öz tərəfinə çəkib və 1823-də tələsik ya-radılan Şeyxülislamlıq qurumu buna xidmət edib: onların ictimai həyatda iştirakı aradan götürül-məyə, Avropa burjuva maarifinə keçid mümkün deyil. Yazıçı Çingiz Hüseynov da M.F.Axundova və N.Nərimanova həsr edilən romanlarında satqın mollaların müstəmləkə üsuli-idarəsinin yaran-masında iştirakını tarixi faktlarla geniş təsvir edib.

Nərimanovun taleyində mühüm rol oynayan ikinci fakt onun Qafqaz Müsəlman müəllimləri-nin birinci qurultayında (1906) Hacı Zeynalabdin Tağıyevlə toqquşması oldu. Konflikt qurulta-yın qətnəməsində Nərimanovun təklifi ilə xahiş edilməyən sözlərin tələb edilməyən sözü ilə əvəzlənmə-si üstündə olmuşdu. Səhər hacı qurultaya gəlib demişdi ki, N.Nərimanov mənim puluma oxuyur, cibində bir qəpiyi yoxdur, amma rus hökuməti mən müsəlmanların münasibətinə xələl gətirən tək-lif edir. Nərimanovun burada Hacı'nın özünə qayıtmış və öz mövqeyini dəyişməyəcəyini demişdi. Guman etmək olar ki, Nərimanov Odessada marksist sinfi mübarizə nəzəriyyəsinə çox meyillən-mişdi. Bu haldan sonra Nərimanovun üzünə çox qapılar bağlandı. Hacı böyük nüfuz və ixtiyar sa-hibi idi Bakıda. Hadisə Nərimanovun Azərbaycan burjuva elitası ilə münasibətlərini pozdu və onun rus meyilli siyasi qüvvələrə qoşulmasına tokan verdi.

Düzünə qalanda, qurultaya rəhbərlik edən H.B.Zərdəbinin müavini seçilmiş Nərimanov haq-lı deyildi. Söhbət icazəli işlərdən gedirdisə, tələb etməyin yeri deyildi. Boyuyün təklifinə daha sayğılı olmaq gerek idi. Bir də ona görə ki, H.Z.Tağıyev onun Odessada təhsilinə fəzaisiz kredit vermişdi, üstəlik ayda 50 manat da Nərimanovun Bakıdakı ailə üzvlərinə dolanışq krediti verirdi. Nərimanov sonralar bu pulları qayıtmışdı. Amma 1908-ci ildə həkim diplomu alıb Bakıya qayı-

dandan sonra. Bu gün müstəqil Azərbaycanda onlarla bank var, amma faizsiz tələbə krediti verən bircə bank da məlum deyil... Heç Hacı da öz yaxşılığını cavan tələbənin başına qaxmamalı idi.

N.Nərimanovun höküm və maarifçi taleyini dəyişən əsas hadisələr 1917-ci ildə II Nikolayın istefasından sonra başladı. Çar Dördüncü Dövlət dumasının işinin dayandırılması haqda fərman verdi (25 fevral, 1917). Amma Dumanın Rəyasət heyəti Fərmana təbə olmayıb Müvəqqəti Hökumət yaratdı. Bolşeviklər hakimiyyəti Müvəqqəti hökumətdən alandan sonra ikihakimiyyətlik yarandı. Burda N.Nərimanovla II.Z.Tağıyevin və M.Ə.Rəsulzadənin yolları ayrıldı. Nərimanov bolşeviklərin tərəfinə keçdi. Hacı ilə M.Rəsulzadə isə Müvəqqəti Hökumətə tərəf oldular.

Cənubi Qafqazda da ikihakimiyyətlik yarandı. Müvəqqəti hökumət Tiflisdə oturan Cənubi Qafqaz Seymini-hökumətini yaratdı. V.Lenin 16 dekabr 1917 tarixli Dekreti ilə S.Şaumyanı Qafqaz Cənubunu təyin etdi və çoxlu alman pulu ilə Bakıya göndərdi. S.Şaumyan bu pullarla Bakı Sovetini yaratdı və Türkiyə cəbhəsindən gətirilmiş 6 min silahlı ermənidən 2-3 min rus əsgərindən Qırmızı Qvardiya təşkil etdi. Bu Qvardiya Gürcüstanı və Ermənistanı bolşevik hökumətinə təbə etməli idi.

Amma problem yarandı: Bakıda milli burjuaziya və onun mətbuatı, üstəgəl Çardan qalma müstəmləkə aparatı S.Şaumyanı tanımaq istəmirdi. Dekabr-yanvar aylarında M.Ə.Rəsulzadə öz məqalə və çıxışlarında Azərbaycanın Milli-Mədəni Muxtariyyət tərəfdarı olduğunu və istədiyini elan etdi. Aydınladığı: Milli-Mədəni muxtariyyət şüarı Müsavat partiyasına məxsus deyildi, Müəssisələr Məclisinə seçkilər keçirən Müvəqqəti Hökumətin rəsmi şüarı, milli məsələni həll yolu idi. Nəft sənayesinin sahibləri bu şüara tərəfdar idilər. Bakıda da bu şəkildə ikihakimiyyətlik yaranmışdı.

V.Lenin bu vəziyyəti bolşeviklərin xeyrinə dəyişmək üçün hərbi cinayətə artıq neçənci dəfə əl atdı: qanıqan və terrorçu S.Şaumyanın əli ilə Bakıda mütləq hakimiyyəti yaratmaq qərarına alındı: müstəmləkə administrasiyası bütün 1917-ci il boyu müsəlman əhalinin evlərində axtarış aparıb bütün silahları yığmaq təklif edirdi. Müsəlman qəzetləri bu barədə yazırdı. Bu təklif 17-21 mart 1918-ci ildə 10 min silahlı müsəlmanın, o cümlədən uşaq, qadın və qocaların kütləvi qətləmi şəklində həyata keçirildi. Bu, Musqvanın Bakıda hakimiyyət məsələsini həll etmə üsulu idi.

Bəs Nərimanov özü sonralar bu avontürada iştirakını necə izah edir? Yazır ki: "Vətəndaş müharibəsi əzəlisində mənim mənzilimdə müsəlman kommunistlərin yığıncağı keçirildi ki, mərhum yoldaş Şaumyan da bura dəvət edilmişdi... Mən subut etməyə çalışdım ki, vətəndaş müharibəsinin indiki vaxtda başlamaq təhlükəlidir, belə ki o, milli qırğına çevrilə bilər". Bu sözləri səmimi saymaq olmaz. Vətəndaş müharibəsi nə deməkdir? Bu müharibə Rusiyada bolşeviklərlə Ağ Qvardiya arasında gedirdi. Əgər Şaumyanın Bakı soveti qoşunu bu müharibəyə qoşulmaq istəyirdisə, gərək öz qoşununu Tiflisə yönəldəydi, Müvəqqəti hökumət orda idi. Amma Şaumyan "Bakıda İnqilabi Müdafiə komitəsi" yaratmışdı. Nərimanov, Əzizbəyov, Həmid Sultanov onun üzvü idilər. Nərimanovun öz məntiqindən, yazdığından görünür ki, vətəndaş müharibəsinin idarə edəcək səlahiyyətli Üçlüyün Şaumyan və Caparidze ilə birgə üzvü idi. Yoxsa nə üçün öz evində vətəndaş müharibəsinin planını müzakirə edirdi?

Ömr və əməliyyat planı da Moskvadan alınmışdı: Azərbaycanda 1) Milli-Mədəni muxtariyyət hərəkatını məhv etmək, 2) Bolşevik hakimiyyətini kütləvi terror yolu ilə mütləq diktaturaya çevirmək. Daha sonra Nərimanov yazır ki, müharibə 3 gün sinfi oldu, dördüncü gün qüvvə əzə olduğu üçün Şaumyan məcbur olub Erməni batalyonlarını işə salmağa icazə verdi. Nərimanov bunun əleyhinə olduğunu demir, deməli əleyhinə olmayıb. Sonra da iki kəlmə deyir ki, vətəndaş müharibəsinə qəzalarda davam etdirmək səhv idi. Bu da çox qeyri-səmimi qeyddir, çünki Quba, Şamaxı, Zəngəzur kimi qozalarda tarixdə misli olmayan faciələr olmuşdu, bunu iki kəlmə ilə demək ört-basdır kimi bir şeydir. Özü də hadisələrdən 3-4 il sonra yazdığı bunlar, Bakıda vəzifələr itirildəndən sonra. Cəllad Şaumyan haqda ancaq hörmətli sözlər... Çeçerlin, Cerebrovskini, Kirovu, Ordjonikidzeni tənqid edirdi, amma cəllad Şaumyanı yox. Görünür o qədər də sadələh deyildi Nərimanov.

Amma 3 mart 1918-də Brest Sülhü imzalanan kimi, Moskva bolşeviklərinin bu cinayəti mənasız oldu. Müharibəni udmuş Almaniyə Osmanlı Ordusunu Bakıya yollamaq haqda qərar verdi

və martın ortalarında Osmanlı Soltanı Bakı ekspedisiyası haqda fərman verdi. Moskva analıqları ki, yaxın iki ayda bolşeviklər Bakını tərk etməli olacaqlar. Moskva Ş.Şaumyanı gizli əmr verdi: Bakıda tələsik milliləşdirmə aparıb Bakı burjuaziyasının və sənayesinin bütün varidatını yığıb gizlicə Moskvaya ötürsünlər. Bakı Kommunası adlı tarixi avontura bunu icra etdi.

Hər iki avontürada N.Nərimanovun və M.Əzizbəyovun imzaları var, komissar, yəni nazir vəzifəsi tutublar. Xüsusilə 17-21 martda müsəlmanların qətləmi üçün yaradılan yalançı İnqilabi Müdafiə Komitəsinin üzvü olmaları N.Nərimanov və M.Əzizbəyov Azərbaycan xalqı qarşısında ləkələdi. Çünki bu komitə heç bir silahlı olmayan dinc müsəlmanları qırmaq və bolşevikləri istəməyənləri qorxutmaq üçün yaradıldı. Həmid Sultanov da bu komitədə katib yeri aldı. Mən onların aldadıldığını və ya bu cinayətlərdə şüurlu iştirak etdiyini bilmirəm. Amma bu, heç nəyi dəyişmir. Faqət bilirik ki, N.Nərimanov Azərbaycan Dövlət İnqilab Komitəsinin sədri olanda bu ləkəni silməyə yönəlmiş bir sıra addımlar atıb.

Bakı kommunistlərinin silahlı milliləşdirmə işi müsəlmanlara böyük zərbə oldu. Müsəlmanlar Bakıda ancaq əhali idilər. Amma Bakı neftində payı olan Rotşeld və Rokfellerlərin də mülkiyyəti müsadirə edildi. İngilislər şəxsi mülkiyyətə qarşı bu cinayətlərə görə Bakı kommunistlərinin komissarlarını həbs edib Türkmənistanda güllələdilər. (N.Nərimanov iyunun əvvəllərində xəstələnib Həştərxana getmişdi.) Şaumyan layihəsi nəinki Cənubi Qafqaz Cənubunu bərpa edə bilmədi, özü də qan içində boğuldu. Çünki, ermənilər Bakıda ancaq soyğunçuluqla məşğul idilər, hakimiyyətsizlik onlara müttəfiq idi. Tələsik müsadirələrin hakimiyyət məsələsinə daxili yox idi.

Şaumyan eksperimenti faciələr və acı məqbuliyyətlərlə bütünlənə görə, Moskvada bolşeviklər Azərbaycanı müsəlman kadrların əli ilə Rusiyaya qatmaq konsepsiyasını qəbul etdilər. Amma sadələh maarifçi Nərimanov "Müstəqil Azərbaycan sovet socialist respublikası" şüarına inanmışdı. Amma bu şüarı 1919-cu ildə Nərimanov tələqin edənlər və V.Lenin özü də heç zaman bu şüarlara inanmamışdı, onu Cənubi Qafqazı Rusiyaya qaytarmaq üçün taktiki gedış kimi düşünmüşdü. XI Qızıl Ordu Bakıya girən gündən N.Nərimanov ehtirasla Müstəqil Azərbaycan Sosialist Dövləti qururdu, xristian bolşeviklər isə buna gülürdürlər onun arxasından. 1922-ci ilin mayında isə pərdə yırtıldı Moskva tərəfindən, Nərimanovun dörd il ideoloqu olduğu bu müstəqillik rəsmən ləğv edildi. Nərimanov isə bu prosesa nəinki müxalif olmadı, əksinə faal şəkildə kömək edirdi. Hələ 1921-ci ilin mayında V.Leninə Cənubi Qafqaz respublikalarının birləşməsi haqda təkliflərini yazmışdı. Üstündə oturdugu budəgi kəsməyə başlamışdı.

Amma 1922-ci ilin mayında özünə əvvəlcədən xəbər vermədən Azərbaycanda tutduğu hər iki vəzifədən azad ediləndən sonra anladı: Moskva onun maarifçi adından pərdə kimi istifadə edirdi. M.D.Hüseynov kimi dörd ay AKP sədri oldu, Moskvanın oyunlarına mane olduğu üçün kanara atıldı. Musavat parlamentinə Nota verən Həmid Sultanov Daxili İşlər naziri postunda cəmi bir il qaldı, əl-ayağa doladığı üçün Ticarət naziri təyin edilib siyasi səhnədən uzaqlaşdırıldı.

Bütün bunları görən Nərimanov Azərbaycan Kommunist partiyası deyilən şeyin yalançı bir pərdə olduğunu başa düşmüşdü. Amma gənəy yol yox idi. Nərimanov ruslarla ermənilərin xristian qaradışığına qarşı "Nümunəvi Müsəlman Sosialist respublikası" şüarını irəli sürdü. Bu, müsəlman yazıçı və bolşevikin düzəldiyi bir siyasi utopiya idi. Onun "maxfi" qripli Moskvaya yollanan raportlarında bu, əsaslandırılır və müdafiə olunur. Bu respublika Azərbaycanda Nərimanov deyən şəkildə elə qurulmalı idi ki, qalan müsəlman xalqları da buna baxıb rus bolşevizminə və sosializmə gəlsinlər. Azərbaycanda müsəlman fəhlə və kəndlilər fırvan yaşamalıdır, onların mədəni cəhətdən xristianlara çatdırmaq üçün məktəblər açılmalıdır. Türkiyə və İranda sosializmə gəlməsini Nərimanov yaxın vaxtın işi sayırdı. Və müsəlmanların bolşevik sosializminə gəlişində özünü əsas ideoloq və təşkilatçı görürdü. Vəzifələrin əksərində müsəlmanlar olsun, əksinə yox. Təklif edirdi ki, Qızıl ordu Əfqanıstana və oradan da Hindistana girib İngilis imperializminə zəiflətsin. Lakin bunlar hərbi işi bilməyən adamın xəyalları idi. Təkliflər reallığa əsaslanmırdı: yəni Sovet Rusiyasının Qızıl Ordusu çox zəif idi, imperiyanın özünün Finlandiya və Polşa, Qərbi Ukrayna kimi ərazilərini belə qaytara bilmədi.

N.Nərimanovun V.Leninə və İ.Stalinə məktublarının əsasında bu sadələh təklif və doktrina durur. Rusiyada və digər yerlərdə bolşevizim və sosializm şüarının bütün hallarda hərbi yolla

təbiiq edildiyini, görünür, N.Nərimanov qəbul edə bilmirdi. Maarifçi dünyada silah və təbiiyə görə maddə dərəcədə uzaq qütblərdə idi.

Müvəqqəti hökumətin Milli-mədəni muxtariyyət şüarı Ukrayna, Polşa, Tataristan, Gürcüstan, Ermənistan və s. yerlərdə Milli qurumlar və ovqatlar yaratmışdı. Bu arazıları və xalqları Rusiyaya yenidən quberniya kimi birləşdirmək üçün milli şüarlardan pərdə kimi istifadə etmək V.Leninin öz qərarı idi. Lenin Şaumyanın yerinə Azərbaycan bolşeviklərinə rəhbər axtarmağa başladı. Məsələn, Dadaş Bünyadzadəni qəbul etdi 1919-cu ildə. Sonra Nərimanov qəbul etdi və onu bəyəndi. Nərimanovun şöhrətpərəstliyi, müsəlman sosialist inqilabından danışması, sadələşmiş bəy-nəmliləşməsi, islama düşmən, ermənilərə isə dözümlü olması yaqin V.Leninin xoşuna gəldi. Nərimanovun 1919-20-ci illərdə Həştərxanda yazdığı broşuralarda, məsələn, "Biz Qafqaza hansı şüarlarla gedirik", "Azərbaycan sovet sosialist respublikası" şüarları təsdiq edir ki, 1919-cu ildə Nərimanov bolşeviklərə Azərbaycanı qayıdacağıni və Azərbaycan inqilab Komitəsinin sədri olacağını bildirdi. 2010-cu ildə Teymur Əhmədovun tərtibi ilə çıxan "Nəriman Nərimanov" kitabında Nərimanovun "Mərkəzi Komitəyə" məxfi qnflı məktubu çap olunub. Orda Nərimanov özü yazır ki, hələ 1919-cu ildə Moskvaya, bolşevik MK-ya Məxfi məruzələr (rusca: докладные) yollayıb və onlarda Şorq siyasətinin düzgün yolunu göstərmiş bolşevik partiyasına.

Nərimanovun Azərbaycan bolşevik rəhbəri olmaq layihəsinin ancaq Şaumyan güllələndəndən sonra ortaya gəldiyini onun 1917-ci il fəaliyyətində görmək olar. O, neft mədənlərindəki xəstəxanada sırası həkimdir. O dura-dura Bakıda Zaqafqaziya bolşevik təşkilatına Şaumyan başçı təyin olundu. 1917-nin martında onu "Hümmət" qəzetinə redaktor təyin etdilər. Qəzet Petroqradda oturan bolşeviklərin rəsmi qərarlarını azərbaycanca çevirib yayırdı, başında da "Bütün dünyanın proletarları, birləşin!" yazılmışdı. Nə o zaman, nə də indi Bakıda bu şüarın mənasını bilən demək olar ki, yoxdur. Nərimanovu isə 1917-ci ilin yayında Tiflisdə müəhazirələr oxumağa yolladılar. Bolşevik yığıncaqlarında rus-ermənilərə mane olurdu... Bu qəzet Bakı camaatından heç kəsi təmsil etmirdi.

Bir necə kəlmə "Hümmət" təşkilatı haqqında. Bolşevik partiyası demokratik mərkəziyyət, yəni hərbi intizam prinsipi ilə qurulurdu. Bu, Pyotrdan bəri Rusiya dövlətinin idarəetmə prinsipi idi. Rusiyada siyasi vəziyyət gərginləşəndə "Hümmət", "Ədalət" kimi təşkilatlar peyda olurdu. Onlar müsəlmanlar arasında siyasi iş üçün yaradılırdı, onların dilində program və müərcəmələr yaymağa yönəldilirdi. Həm də V.Lenin və bolşevik partiyası Rus çarizmini sarsıtmaq üçün milli ucaqlardakı müxəlif ovqatlardan istifadəni də məqbul sayırdı, bu dərəcədə sinik idiyələr siyasətdə. Bütün hallarda bu təşkilatlar bolşevik mərkəzinin rəsmi qərarları ilə yaradılırdı, yerli millətlərdən olan kadrlar cəlb etmək üçün vasitə idi. V.Lenin Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan üçün müstəqil bolşevik partiyaları yaratmaq qənaətinə 1919-cı ildə gəlmişdi və bu barədə Bolşevik Siyasi Bürosunun rəsmi qərarını çıxarmışdı. Azərbaycan Kommunist partiyası 1920-ci ilin fevralında Birinci qurultayda yaradıldı. Bu qurultay XI Qızıl Ordunun aprelin sonuna təyin olunmuş işgala üçün nəzərdə tutulan pərdələyici tədbirlərdən biri idi. Amma 1990-cı ilin dekabrında dağılana qədər Azərbaycan Kommunist partiyası SOV İKP-nin tərkibində olub və bütün qərarları Moskvaya ilə razılaşdırıb, yəni butafonik orqan olub. Bu qayda Azərbaycan Kommunist partiyasının bütün Nizamnamələrində açıq şəkildə yazılıb.

AKP-nin birinci qurultayından qayda var idi: qurultay bir Siyasi büro, bir də Təşkilat bürosu yaradıldı. Xristianlar Siyasi bürodə qərarlar qəbul edirdilər. Müsəlmanlar isə Təşkilat bürosunda bu qərarları icra edirdilər, amma qərarların qəbulu prosesində iştirak edə bilməzdilər. Onlar Moskvanın qərarlarını icra etməli, qalan heç nəyə qarışmamalı idilər. Qarşında Nərimanov, Mirzə Davud, Həmid Sultanov, Xanbudaqov və s. kimi təsərrüfat işinə keçirilirdilər.

Nərimanov hələ 1919-cu ildə "öz planını" açıq şəkildə deyirdi: Bakıda müsəlman fəhlələr üsyan edib hakimiyyəti alacaq və sonra Sovet Rusiyasına yardım üçün müərcəti edəcək. Burda Nərimanov şübhəsiz, səməni deyildi, bildirdi ki, İmperianın başqa ucaqları kimi Bakı da hərbi yolla azad ediləcək. Amma iki ay əvvəl yaranmış Azərbaycan Kommunist partiyası Qızıl ordunun sərhəddi keçməsi ərəfsində bir günlük Bakının Müvəqqəti inqilab komitəsinə yaradıb Sovet Rusiyasından yardım istədi. Ordu sərhəddi keçən kimi kəndlərə girib Müsavat administrasiyasına xid-

mət etmiş hərbi, polis, müəllim, mollaları belə məhkəməsiz güllələməyə başladı. Sovet Rusiyasının yardımı bu idi: Şaumyanın tərəfdarı qırğınların təkrarı. Nərimanov bu planla yaxşı tanış idi, Həştərxanda gizləndən Azərbaycanlı bolşeviklər Bakıdan gizli məlumatlar alır, qayıdırdı sonra inqilabi terror yolu ilə güllələncək müsəlman siyasətçilərin siyahısını hazırlayırdılar. Nərimanov bu işlərin içində idi və hazırlanan siyahılardan xəbəri var idi. O, Bakıya XI Qızıl Ordunun işğalından iki həftə sonra, Moskvada V.Lenin tərəfindən təsdiq və qəbul görüldəndən sonra gəldi. Bu gecikmə iki həftədə Azərbaycanda güllələndən siyasətçilərin qətlindən guya xəbərsiz olması təəssüratını yaratmalı idi. Belə də oldu. Nərimanov inqilabi terroru pisləmədi, amma siyahılardakı bəzi ikinci dərəcəli şəxslərin güllələnməsi əleyhinə çıxdı. Müsavat hökuməti hakimiyyəti dinc yolla təhvil verdi: amma bolşeviklər Bakıya girəndən sonra Müsavat hökumətinin antirusiya ovqatlı bütün üzvlərini Kondratyevin başçılığı, Erməni terrorçularının əli ilə qətlə yetirdilər. Bu cinayətlərdə bolşevik rejiminin Bakıda formal rəhbəri olan N.Nərimanovdan da müəyyən məsuliyyətdən danışıla bilər.

Müəssisələr məclisinə seçkilər zamanı Nərimanov bolşeviklərin taktikasına tərəfdar çıxdı, Rusiya xalqlarının Milli-Mədəni muxtariyyəti şüarını rədd etdi. Bu şüarın müəllifi Kerenski hökuməti idi və Müəssisələr məclisinə seçkilər hər yerdə bu şüar altında keçirdi. M.Ə.Rəsulzadə 1917-ci ilin dekabrından bu şüar müdafiə etdi. Burda Nərimanovun və Zeynalabdin Tağıyevlə bir mövqədə qalan M.Ə.Rəsulzadənin yolu həmişəlik ayrıldı. Azərbaycanın Milli-mədəni muxtariyyəti qəzəndə bu ölkənin müstəqil dövlət olmasına da işarə var idi və bu, hətta İranda saray nökrələrini qütbləndirdi, Rəsulzadə şantaj və itiham pərdəti oldu. Halbuki o, şüarın müəllifi yox, sırası tərəfdarı idi. Bu şüar Moskvada oturan bolşeviklərin S Şaumyanın və Caparidzenin əli ilə Mart Qırğınlarını törətməsinin əsas səbəblərindən biri oldu. Bu, erməni-müsəlman davası yox, tam mənədə Bakı neftinə görə xristian-müsəlman davası idi. Ermənilər özləri nə Bakıda, nə Cənubi Qafqazda heç vaxt siyasi qüvvə olmaıyılar. Rus ordusunun ələti və bir hissəsi olublar, onun geyimini geyib onun silahını tutublar. Nə vaxt rus ordusu Ermənistandan və Xankəndindən çıxsa, həmin gün erməni problemi 99 faiz yox olacaqdır. 1919-cu ildə Fovqalada Komissiyaya ifadə verən elə dükənçi hacılar var idi ki, çoxluq kimi ermənilər belə elədi yox, rus-erməni dəstələri belə elədi deyirlər. Yəni o vaxt da Mart qırğınları üçün əmrin Moskvadan gəldiyini başa düşənlər var idi.

***

Nərimanovun taleyini həll edən sonuncu hadisə 1920-ci ilin mayında Bakıda Azərbaycan inqilab komitəsinin sədri olandan sonra XI Qızıl ordunun Xüsusi şöbəsinə rəisi Kondratyev, Bakı Erməniləri və gənc Azərbaycan bolşevikləri ilə konfliktli oldu.

N.Nərimanov özü 1923-cü ildə yazırdı ki, 27 Apreldə Bakıda heç bir inqilab olmayıb. İllikmiyyət Demokratik respublika parlamentinin rəsmi qərarı ilə Azərbaycan Bolşeviklərinə təhvil verilib. Amma XI Qızıl Ordu Bakıya girən kimi hakimiyyət onun Məxfi şöbəsinə və onun rəisi Kondratyevə keçdi. Çünki Moskvanın planları hər yerdə olduğu kimi, orduya təpşirilmişdi. İnqilab komitəsi sözü isə iki ay davam edən kutlavı terror pərdələmək üçün idi. Hələ Həştərxanda İki Kommunist polkunun layihəsi hazırlanmışdı. Onun əsasən İranlı fəhlələrdən olan əsgərləri məhkəməsiz güllələnmələrdə iştirak edirdilər. Pərdə üçün dörd rus-erməni əsgərinin yanında bir müsəlman olurdu. Məhkəməsiz öldürülənlərin sayı hələ də hesablanmayıb. Çünki cinayətlərin izlərini göstərən arxivlər məhv edilib və Azərbaycandan çıxarılıb.

Azərbaycan inqilab Komitəsinin başında Moskvada təsdiq olunmuş Üçlük dururdu: Nərimanov, M.D.Hüseynov (mətuvin, Azərbaycan kommunist Partiyasının sədri), Əliheydər Qarayev. Mirzə Davudun 26, Əliheydər 24 yaşları vardı. Onlara təpşirilmişdi ki, Nərimanov rusların rəyinə qarşı nə təklif versə, əleyhinə sas verin. Moskvanın göstərişlərini isə müdafiə edin. Bu iki uşaq da bunu icra edir və Nərimanovun siyasi iradəsinə neytrallaşdırırdılar. Qalırdı biricə adı. Amma Nərimanov daim Moskvaya yoldaş Stalinə məxfi şikayətlər və məruzələr yazırdı. İ.Stalin isə Moskvada Cənubi Qafqazın kuratoru, bura göndərilən bütün qərarların müəllifi idi.

Nərimanov əslində Stalindən onun özünə şikayət edirdi. Stalin, əlbəttə, boğaza yığıldı və 1922-ci ilin mayında Nərimanov Azərbaycanı vəzifələrindən çıxardı, həmin ilin dekabrından

İkinci Azərbaycan respublikasının əsas qurumları ləğv edildi və Nərimanov Tiflisə köçəsi oldu. Təzə federasiyada vəzifə başına N.Nərimanova düşmənlər olan gənc müsəlman bolşeviklər gətirildi. Halbuki o özü hələ 1921-ci ilin oktyabrında Moskvada bolşevik Siyasi Bürosundakı iclasda Zaqafqaziya federasiyası yaradılmasına tərəfdar çıxdı. Yəqin Nərimanov bu Federasiyada öz yerini başqa cür təsəvvür edirdi. Amma qərar praktiki icraya başlayanda onun öz teleyi belə özləndən xəbərsiz həll edildi. 1922-ci ilin Dekabrın 13-də Zaqafqaziya Sovetinin Bakıda qəbul etdiyi qərarlardan sonra Nərimanov Tiflisdən də Moskvaya köçəsi oldu. Azərbaycanı İkinci Respublikanın mandatı əvəzinə Zaqafqaziyanın öz təzə rublu işlənməyə başladı. Onun qəddar düşməni Kondratyev Zaqafqaziya ÇK-nin müavini təyin olundu, Tiflisdə Çar dövrü Cənubiyinin Məxfi Şöbəsinin tutduğu binada oturmağa başladı. Formal olaraq Nərimanov vəzifəsi böyüdü. O SSRİ ALI sovetinin Zaqafqaziya üzrə sədr müavini oldu. Amma birləşmənin mahiyyətcə onun üçün tələ olduğu aşkar oldu. Sovetlərdə heç bir hakimiyyət yox idi.

Öləndən az sonra N.Nərimanovun irsi "Milli uqlon" tərəfdarı kimi pisləndi Bakıda və Moskvada. Bu, I.Stalinin intiqamı idi: Nərimanov onun əlaltıları olan S.Kirov, A.Mikoyan, S.Ordjonikidze, Mirzəyan, Sarkis kimi adamları müstəmləkəçi adlandırmışdı. Bolşeviklərin şərq siyasətinin rəhbəri olmaq iddiasına düşmüşdü. Onda bəs losif Stalin kim idi? Qafqaz və Şərq siyasəti ilə ancaq Stalinin öz adamları, erməni məmurlar məşğul ola bilərdi. N.Nərimanov isə müalicədə olan V.Leninin seçimi idi. Üstəlik Nərimanov Avropada sosialist inqilabı olacağı nəzəriyyəsinə istehza ilə qiymət verirdi.

Nərimanovun siyasi irsinin bizim üçün ən qiymətli cəhəti İkinci Azərbaycan Respublikası yaradılarda və ləğv ediləndə Azərbaycan torpaqlarının və sərhədlərinin düzgün tanınması uğrunda mübarizəsi idi. Bu yolda o sona qədər təkbəşinə mübarizə edib. Bu mübarizələrin çoxu bağlı və aparat mübarizələri idi. Dağlıq Qarabağın ermənistana verilməsi haqda qəbul edilmiş qərarı bir gün ərzində əksinə dəyişilməsinə nail olub. Onu hansısa torpağı verməkdə günahlandırmaq tarixi həqiqətləri danmaqdır. Elə müsəlman sosializmi nəzəriyyəsi də İkinci dünya müharibəsindən sonra şərqdə yayılıb N.Nərimanovun fərziyyələrini təsdiq etdi. Azərbaycan dövlətçilik tarixi N.Nərimanovsuz təsəvvür edilə və dərk edilə bilməz. Elə buna görə Heydər Əliyev də onun təmiz adının üzə çıxması üçün rus-erməni qardaşlığı ilə mübarizələr apardı, Bakının mərkəzində ona S.M.Kirovun mənfur heykəlidən uca abidə qoydu.

Nərimanovun sovet dövrü mübarizələri geniş və ibrətamizdir. Bu mübarizələr bir tərəfdən tariximizin bir hissəsidir. İkinci tərəfdən, məxfilik müstəvisində aparılsa da, Azərbaycan publisistik fikrinin parlaq abidələridir. Bu günə qədər heç bir Azərbaycanlı siyasətçi Moskvaya qarşı onun kimi açıq və amansız mübarizə aparmayıb, bu işə onun qədər qüvvə sərf etməyib. Azərbaycanda siyasətçi olmaq istəyənlər, xalqın taleyi ilə maraqlananlar bu mübarizələrin tarixini və məntiqini bilməlidirlər.

Amma bizdə 1956-cı ildən Nərimanovun süni və steril obrazı yaranıb. Bunun da səbəbi vardır: birinci, bu obraz Nərimanov-Moskva konfliktinin üstünü bağlayır. 1956-da Nərimanovun bədi əsərlərinin çapına icazə verildi. Amma siyasi irsi bağlı olaraq qaldı: bu irsi açmaq-əğartmaq olmazdı, çünki Moskvanın və rus-erməni qaradaşlığının aleyhinə idi, onun qərarlarını şübhə altına alırdı, müzakirəyə qoyurdu. Nərimanovun faciəsi fərdi deyildi, bu rus bolşevizminə bel bağlamış onlarla Azərbaycanlı siyasətçilərin faciəli taleyinə bir açar idi. 1956-da hələ Mikoyan da Siyasi Bürodə idi...

Bəzi müəlliflər Nərimanovdan bir türkcü ideoloqu düzəltmək istəyirlər. Bu doğru deyildir. Nərimanov müsəlman bolşeviki idi. Onun Türkiyədə 1918-1923-cü illərdə baş verən proseslərlə bağları onun özündən yox, Rusiya Xarici siyasətindən gəlirdi. Bolşevik Rusiyası İngiltərə, ABŞ və Fransa ilə birgə Osmanlı Sultanlığını aradan götürmək, xüsusilə Sultanın Xəlifəlik statusunu ləğv etməyə çalışırdılar. Saydığım ölkələrin məxfi xidmət orqanları Türk millətçiliyi ideyalarını osmanizmi məhv etmək aləti kimi himayə edirdilər. Ona görə Ənvər paşa iki ilə yaxın Moskvada yaşadı və işlədi. Stalin gəlib Məmmədaminə Moskvaya apardı. Bu adamlar Osmanlı sultanının ölkədən qovulmasına qədər lazım idilər. Ənvər paşanın Orta Asiyaya qaçmasını isə Nərimanov avantürə adlandırdı. Atatürk 1917-ci ildə Sultanın yavəri idi, amma öz hakimiyyətinin Avropa

dövlətləri tərəfindən tanınması xatirinə əvvəlcə İngilislərin sifarişi ilə Sultanın Xəlifəlik statusunu ləğv etdi, sonra özünü ölkədən qovdu. Atatürk türkcülüyün nə olduğunu bilmirdi, amma hakimiyyətin nə olduğunu bilirdi.

Amma İran inqilabı və onun xadimləri ilə Nərimanovun şəxsi əlaqələri var idi. Orda sosialist inqilabı təşkil etmək üçün Leninə məsləhətlər də verirdi. Amma İranda inqilabın baş tutmamasını Şərqi özünəməxsus cəhətlərin nəzərə alınmaması ilə izah edirdi. Onun babaları da İranlı idilər.

Bu il N.Nərimanovun doğumunun 150-ci yubileyidir. Birinci vəzifə onun ana dilində olan əsərlərinə ana dilində, rus dilində olan əsərlərinə rus dilində yenidən toplaşdır akademik səlhiyə ilə, olduğu kimi, redaktəsiz çap etmək lazımdır. Nərimanov ideallaşdırılanlar həmişə bundan qorxublar. Çünki onun publisistikası çox zidiyyətli və bu, ideal obraza sığmır. Amma bu obraz artıq sındırılıb. Nərimanovun siyasətçi obrazının meydana çıxması labüddür. Bu obraz isə bütün siyasətçilərin obrazı kimi zidiyyətlərlə doludur. N.Nərimanovun başçı olduğu Xalq Komissarları sovetinin üzvlərinin hər biri ikinci Nərimanovdular, əvvəlcə Moskvaya xidmət ediblər, sonra əl-ayağa dolanda məhv ediliblər.

Bolşevik senzurasından ən çox əziyyət çəkən qələm adamlarından biri elə N.Nərimanov özüdür. Professor Teymur Əhmədov onun haqda son kitablarından birini "Bir şəhid ailəsinin tarixçəsi" adlandırdı. Nərimanov xoşbəxt və tragik bir tale yaşayıb. Onun bioqrafiyası xalqımızın tarixi faciələrinin bir hissəsidir. Yeni cəhəllərin onu tanımadan işləmək cəhdləri yolverilməzdir və tragikdir, çünki N.Nərimanovun bizə nişan verdiyi maarif yolunda, guman ki, hələ çox da irəliləməmişik.